

Gunnel Furuland

En association i offentlighet och privatsfär

Fruentimmersföreningens bildande i Uppsala 1844–45

Uppkomsten av en Fruentimmersförening i Uppsala 1844–45 måste ses i relation till den pågående samhällsdebatten om "pauperismen". Denna diskussion var en reaktion på den tilltagande proletariseringen både på landsbygden och i städerna. Fattigvården stod i centrum och huvudfrågan var om (och i hur hög grad) den skulle vara en samhällelig eller enskild angelägenhet. Förespråkare för den enskilda välgörenheten eller filantropin fruktade att en "laglig fattigvård", reglerad av staten, kunde leda till för mycket tvång. Dessutom försumrades då, menade den filantropiska riktningen, de moraliska och frivilliga inslagen i fattigvården.¹

När Erik Gustaf Geijer (1839) penetrerade "Fattigvårdsfrågan" urskiljde han de två nämnda riktningarna inom fattigvården, en "tvungen" och en "frivillig", och vägde dessa båda mot varann. Men Geijer insåg att fattigvården var ett så komplicerat område, att "ingen sann insikt i delarna" kunde förvärvas "utan översikten av det hela". I Geijers resonemang kom fattigvården att relateras till hur stat och kommun var eller borde vara organiserade. Samhällsförhållandena var i realiteten, enligt Geijers iakttagelser, sådana att "staten måste /.../ förut-sätta den *enskilda* välgörenhetens stilla hjälp, liksom han måste förut-sätta *familjernas* och *kommunernas* medverkan, om han ej själv skall sjunka under bör-dan".

Strävandena efter en enhetlig statlig lagstiftning på fattigvårdsområdet, som pågått alltsedan 1809/10 års riksdag, ökade dock inte statens ansvar. Tvärtom delegerade staten ut fattigvårdsuppdragen till det allmänna i socknar och städer. Därför är det på det lokala planet man får reda på hur fattigvård i realiteten ut-formades och kan undersöka, om det fanns några klara gränser mellan enskild och allmän fattigvård eller ej.²

Fattigvården i Uppsala, sedan gammalt dominerad av kyrkan, hade stöd av enskild välgörenhet. På grund av proletariseringen fick den i än högre grad behov av "enskild verksamhet jämte den lagstadgade". I denna historiska situation bildades 1845 en Fruentimmersförening i Uppsala till befrämjande av en förbättrad barnavård – en av många filantropiska föreningar "för bispringande av nödställda", som såg dagens ljus under 1840-talet.³ "Filantropi" användes vid denna

tid ideligen som ett honnörsord för allehanda uppfostrande och vårdande uppgifter och blev ett begrepp för olika typer av enskild välgörenhet för att komma till rätta med det hot mot samhället, som man tyckte sig se i det som kallades pauperismen.

På det hela taget stod fattigvården av ekonomiska och sociala skäl i blickpunkten. "Associationsandan" kom i ett sådant läge väl till pass som "hjälpdropp" och Fruntimmersföreningen blev en av alla de associationer, som följde den nya sammanslutningsprincipen. Dessa föreningar var – för att citera Geijers samtida reflexioner – "på en gång verksamma för egna och för allmänna ändamål".⁴

Teoretiska utgångspunkter

De sociala problem som föreningen kom att arbeta med förutsätts sammanhänga med förändringar i den ekonomiska strukturen och detta inverkade på såväl sociala relationer och samhällsorganisation som ideologier. Stadsproletariatets tillväxt blev ett verkligt memento. På ett tydligt sätt avslöjade denna proletarisering förändringar, som påverkade relationerna mellan klasserna och förde med sig nya principer för hur man praktiskt skulle bygga upp nya sammanslutningsformer.

Erik Gustaf Geijer som levde mitt i det undersökta lokalsamhället analyserade rörelserna i samhället och satte in både fattigvård och associationer i ett större sammanhang. Den framväxande borgerlighetens "förlägenhet" berodde enligt Geijer i "Fattigvårdsfrågan" (1839) på att "*nedanföre* borgaren i samhället är också ett *folk*". Det kom då an på borgerligheten att vinna respekt hos "folket" genom "förmågan av de frivilliga", som Geijer menade hade varit "hemligheten av de högre ståndens makt". Borgerlighetens förhållande till folket i ord av frivillighet för osökt tankarna till associationerna.

Associationsandans frukter i form av föreningar och sammanskott skördades i en tid som Geijer karakteriserade som en "*övergångstid*", en av de tider, i vilka civilisationen lämnat sin sist innehavda basis för att sätta sig på en annan". Associationer skapades då för att även på det eftersläpande ideologiska planet klara av övergångssamhällets problem kring exempelvis fattigvården. Fruntimmersföreningen antas så att säga stå på tröskeln mellan två samhällssystem. I en sådan övergång eller ett "sprängfullt tomrum /.../ mellan två samhällsformationer", som Torkel Jansson kallar det, fick föreningen drag av båda.⁵ Föreningen verkar ha vissa privilegieliknande drag genom att den socialt sett bestod av en utvald skara medan den i sina handlingar närmade sig det kapitalistiska systemet.

Mot bakgrund av denna förklaring av samhällsförändringen faller det sig naturligt att på föreningen pröva några hypoteser härledda ur Jürgen Habermas resonemang om *Borgerlig offentlighet* (1962, 1984). Med borgerlig offentlighet menas hos Habermas "de till publik församlade privatpersonernas sfär". De centrala begreppen "offentligt" och "privat" definieras egentligen inte hos Ha-

bermas utan förklaras genom att de relateras till "olika sociala områden eller sfärer varigenom de får sin betydelse".⁶ För att belysa den borgerliga offentlighetens karakteristiska drag griper Habermas över många områden i samhällslivet. Det kan ibland ge ett oklart och svårtolkat intryck. Därför bör man helst använda hans diskussion kring begreppen som en källa till hypotesbildning, som kan anknytas till och användas på ett konkret material.

1. Den pågående samhällsförändringen har effekter på relationen stat-samhälle. Statens problem mellan två samhällsformationer antas få gränsöverskridande konsekvenser för kategorierna *offentligt* och *privat* på det samhälleliga lokala planet. Detta prövas på fattigvården.
2. I denna process måste på personlighetsprincipen byggda *associationer* uppkomma och dessa leds av en *borgerlig offentlighet*, som utvecklats just i spänningsfältet mellan stat och samhälle. Detta prövas på Fruntimmersföreningen.
3. Ett antal kvinnor bildar genom Fruntimmersföreningen en *deloffentlighet*. Den utgör en del av associationsvärlden och inom den borgerliga offentligheten finns föreställningar om kvinnans uppgift i sin deloffentlighet. Detta prövas på Fruntimmersföreningen.
4. På individnivå förblir kvinnorna beroende av och förankrade i den privata *intimsfären*. Men vid tiden för föreningsbildandet blir de alltmer offentliggjorda. Detta prövas på några kvinnors bevarande brev och anteckningar.

Fruntimmersföreningens uppkomst i ljuset av fattighusskandalen

För att utifrån de angivna perspektiven kunna förklara Fruntimmersföreningens uppkomst måste just Uppsala som fattigvårdssamhälle närmare belysas. En rad frågor kan ställas till det sammansatta källmaterialet.⁷ De rörelser i lokalsamhället som föregick föreningsbildandet kommer att tillmätas den allra största vikt. Egentligen är föreningen mest intressant då den håller på att bildas och innan den blivit riktigt etablerad – i varje fall om huvudfrågan är varför den uppkom som en reaktion på förändringar i samhället.

Genom att ta upp ett lokalt tidningsinlägg i pauperismfrågan vill jag visa vilka effekter en sådan opinionsyttring kunde få på fattigvårdsorganisation och föreningsbildande. Den 11 januari 1844 publicerade nämligen uppsalaakademikern Sigurd Ribbing "Några ord om Upsala Fattighus" i stadens nya tidning *Thorgny*. Bakom den anspråkslösa rubriken dolde sig en uppskakande skildring av villkoren för de fattiga på fattighuset. Ribbings avsikt var att göra tidningens läsekrets uppmärksam på de eländiga förhållandena.

Några exempel ur artikeln kan belysa Ribbings metod att genom redovisade iakttagelser och avslöjande frågor låta eländet tala sitt klara språk. Att framföra kritiken mot fattigvården på ett sådant sätt var ett ovanligt men effektivt grepp.

"Vi inträda först till barnen / . . . / de äro något över tjugu i ett rum, de flesta

med ytterst bleka kinder, / . . / många med så stor mage, att kläderna ej gå igen, åtskilliga trasiga och barfota; dörrar och fönster drypa av fukt, och vi se imman av andedräkten nästan likaväl som ute". Ribbing ställer frågan: "Får ni aldrig bättre soppa små barn?" och barnen svarar enligt artikelförfattaren: "Jo de dagar, då man vet att direktionen besöker oss." När Ribbing förhör sig med barnens sköterska varför maten är otillräcklig och huset illa skött, svarar hon: "Det törs jag intet säga, / . . / jag blir då utkörd eller får stryk av vaktmästaren." Den värsta kritiken i Ribbings artikel riktade sig just mot fattighusets vaktmästare Johan Lind. Indirekt vände sig denna kritik mot fattigvårdsdirektionen, eftersom den ju hade till uppgift att förvalta fattighuset och vårda fattighjonen.

Efter de konkreta uppgifterna, som bildade ett för tiden ovanligt socialreportage, försökte Ribbing förutspå konsekvenserna av rådande förhållanden – märk väl med den brasklappen att de fattigas åsikter nog kunde vara överdrivna och inte fick tolkas som hans egna.

De fattiga i Uppsala kände sig enligt Ribbing orättvist behandlade. Den andel av det allmänna de skulle ha knaprade man in på och den blev "blott händelsevis och understundom ersatt genom enskilt ädelmod". Lägre tjänstemän i de fattigas närhet som vaktmästaren tycktes bedra de högre myndighetspersonerna och de högre utförde sina plikter liknöjt och försumligt.

Utifrån dessa åsikter bland fattighjonen drog Ribbing *sina* slutsatser och varnade den läsande publiken för vad nöden kunde leda till bland de fattiga. Vad skulle det bli för några rättrådiga och fosterlandsälskande medborgare av dem som "se sig *utom lagarne* och blott genom *nåd* kunna erhålla de rent nödvändiga behoven?" Ribbing frågade rent ut vad som egentligen gjordes för de fattiga och varför inte hunger mättades och plågor lindrades. För tillfället tycktes fattighjonen behandlas som "utdömda, ungefär som vore de slaktboskap". Ribbings indignation utmynnade i de varnande orden: "O, jag fruktar, att vi här hava en Pariakast mitt ibland oss."

Ribbing gav sig inte in på att närmare granska fattigvårdsdirektionens organisation och det var inte heller meningen. Han blev dock den förste i Uppsala att antyda, att de brister *inom* organisationen som fattighuseländet pekade på, måste granskas *utifrån* av ej inblandade. Främsta syftet med artikeln var enligt Ribbing att anropa samhällsmedlemmar med ekonomisk möjlighet att genom gåvor lösa behoven. En sådan frivillig insats kunde förslagsvis bäst ordnas om "flere sloge sig tillsammans".

Vad Ribbing gör är att föra ut det dolda eländet i offentligheten. Det är först *då* frågan blir verkligt pinsam för den publik han riktade sig till. Om man antar att själva fattighuset som sådant, ett till det yttre rejält stenhusbygge från 1835, stod som garant och *symbol* för ett visst mått av fattigvård blir Ribbings artikel desto mer alarmerande. Den vänder ju ut och in på fattighuset och blottar dess innehåll. Detta fick konsekvenser för stadens borgerlighet både på offentlig politisk och privat nivå.

Fattigvården vänder sig till den privata sfären

Fattigvårdens trängda läge i offentligheten på grund av den avslöjande artikeln i Thorgny är den bakgrund mot vilken man bör se de ansatser som gjordes till nya fattiginrättningar. En insamling startad av fyra kvinnor i Uppsala till en räddningsanstalt för vanvårdade barn kungjordes offentligen samma dag som Ribbings artikel vann en vidare läsekrets genom *Aftonbladet* (16.1 1844). *Aftonbladet* återgav Ribbing in extenso under rubriken ”En märklig artikel om de fattigas behandling” och uppmärksammade att författaren var ”akademisk tjänsteman”. De undersökningar av tillståndet på fattighuset som fattigvårdsstyrelsen i Uppsala den 13.1 1844 skyndsamt utfäst sig att göra kunde vara ”nyttiga även på andra håll, för exemplets skull”, menade *Aftonbladet*. Fattigvårdsstyrelsens åtagande fick därmed en positiv klang som exempel på dådkraft. Den uppmaning till insamling, som uppsalakvinnorna framställde några sidor därefter, omnämndes av tidningen med goda ord och förutspåddes få ”efterföljare på andra orter”.

Det var också en händelse som såg ut som en tanke att samtidigt som *Thorgny* (18.1 1844) bekantgjorde räddningshusinsamlingen skrev redaktören en entusiastisk ledare om ”associationsandan”, pauperismen och den kvinnliga välgörenhetens viktiga bidrag därtill.

De utslag av kvinnors filantropiska strävanden som är uppsatsens huvudtema hade ett mycket starkt samband med fattigvårdens konkreta nödsituation. I ett sådant läge nödgades den borgerliga offentligheten, väl medveten om det publicas växande betydelse, föra ut resurser från den privata sfären till den så brutalt offentliggjorda fattigvården. Inom loppet av en vecka hade Uppsalas fattigvård och de för den ansvariga blivit ordentligt omskakade. Den både offentligt och privat aktiva borgerligheten försökte raskt stötta upp den vacklande fattigvården genom frivilliga sammanskott på det privata planet och kraftiga åtgärder från fattigvårdsmyndighetens sida.

Idéer om inrättande av just räddningshus hade ursprungligen spritts genom ett upprop av Fredrika Bremer som riktades speciellt ”Till Sveriges Kvinnor” i *Aftonbladet* (20.12 1843). Några uppsalakvinnor åberopade Fredrika Bremers initiativ och anslöt sig till hennes tanke att upprätta räddningshus. Fredrika Bremer var en av detta kvinnoskikts viktigaste opinionsbildare – en gestalt som kvinnorna i varje fall i denna fråga kunde ansluta sig till. Men här bör observeras vilka kvinnor som skrev under insamlingsuppropet i Uppsala. Av de fyra under-tecknarna var två, Charlotte von Kræmer och Wilhelmina Wensjõe, gifta med fattigvårdsdirektionens ledande män, landshövding Robert von Kræmer och domkyrkopastorn Thure Wensjõe. De andra två, Anna Lisa Geijer och Malla Silfverstolpe, hade inte lika tydliga intressen av att försvara fattigvården i Uppsala.

Räddningshusinsamlingen i Uppsala stad försiggick precis efter de linjer som kyrkoherde Achatius Kahl (medlem i Stora Råby räddningsanstalts direktion) i sin skrift från 1843 om räddningshus hade ansett vara de lämpligaste. Stadens

landshövding skulle, menade Kahl, klara den "yttre ekonomiska sidan" medan biskopen (i Uppsalas fall domkyrkopastorn) förutsattes "vaka över moral och religion".⁸ I Uppsala hade mycket riktigt fruarna till både länsstyrelsens och domkapitlets toppar bidragit till att få en räddningshusinsamling till stånd.

Uppropet för en insamling till en räddningsanstalt för vanvårdade barn i Uppsala var en räddning i två bemärkelser; delvis för de vanskötta barnen på fattighuset men främst för fattigvårdsdirektionen undan opinionsproblemen efter Ribbings avslöjande artikel. Med hjälp av kvinnlig filantropi försökte man blåsa en frisk fläkt in i fattigvårdens unkna rum.

Men att åstadkomma räddningshuset förmådde man inte. Det fick efter ett års insamling avskrivas "i synnerhet som statsanslag därtill blivit vägrat".⁹ Räddningshusinsamlingen gick, trots frivillig uppslutning, inte ihop och demonstrerar statens oförmåga att gripa in. Det borde vara en viktig förklaring till att det frivilliga sammanskottet övergick till föreningsbildning, att räddningshustanken övergavs och Fruntimmersföreningen för barnavård växte fram.

Fruntimmersföreningens uppbyggnad

När Fruntimmersföreningen 1845 vågade stiga fram i offentlighetens ljus hade den som framgått föregåtts av ett meningsutbyte under 1844 om stadens fattigvård, såväl offentligt som privat. Vid ett förberedande sammanträde inför bildandet av en Fruntimmersförening (3.1 1845) beslutades att räddningshusplanen måste överges på grund av "dryga kostnader" och vägrat statsanslag. De förändrade förutsättningarna för räddningshuset framställdes som en bidragande orsak till föreningsbildandet. En Fruntimmersförening kunde i stället ta över räddningshusfonden och använda den till en mindre anspråksfull eller "lättare verkställbar" verksamhet, som man uttryckte det. Men fortfarande var det vård och uppfostran av värnlösa barn som stod i centrum. Förebilder för liknande verksamhet söktes i tidigare bildade sällskap i Linköping och Karlskrona.

På den konstituerande sammankomsten (3.1 1845) deklarerades, att "personer av alla samhällsklasser, utan avseende på kön, kunde bliva ledamöter av sällskapet, men att endast fruntimmer fingo inväljas i direktionen". Denna direktion eller styrelse kunde "till sitt biträde, men utan rösträttighet i besluten, kalla en sekreterare, en skattmästare och 2 à 4 rådgivande herrar".

Kvinnorna valde några personer för att upprätta stadgarna medan de själva skulle "börja handla i sällskapets syftning" och försöka intressera stadens kvinnor och även bekanta på andra orter för välgörenhetsarbetet. I en (jämfört med räddningshusuppropet) tämligen anspråkslös kallelse till Fruntimmersföreningens stiftelsedag den 14 mars väddjades om pengar och gåvor till föreningen. På själva stiftelsesammanträdet skulle stadgarna antas och val av direktion förrättas. Fruntimmersföreningen i Uppsala stad till befrämjande av en förbättrad barnavård bildades formellt den 14 mars 1845. I tidningsnotisen om denna händelse framställdes Fruntimmersföreningen som "talrikt församlad å Uppsala

Slott / . . / på H M Drottningens höga Födelsedag".¹⁰

Som vi sett fanns *bakom* föreningsbildandets formaliteter ett nära samband med Uppsalas specifika fattigvårdsproblem. De personer som varit inblandade i 1844 års fattigvårdshärva, både kvinnor och män, ingick också i föreningens första direktion, som i korthet kommer att presenteras.

De fyra kvinnorna bakom räddningshusinsamlingen ingick också i föreningens första direktion. *Charlotte von Kræmer*, landshövdingenska på Uppsala slott, anförtroddes den representativa ordförandeposten. Maken *Robert von Kræmer* tog som skattmästare hand om ekonomin. *Wilhelmina Wensjæ* blev direktis medan maken domkyrkopastorn *Thure Wensjæ* åtog sig sekreterarsysslan.

Från detta klara intressemonter – sambandet med fattigvården både på offentlig och privat nivå – avvek *Anna Lisa Geijer* och *Malla Silfverstolpe*. Dessa i Uppsalas kulturliv kända namn fick uppdrag som direktiser. *Fredrika Ehrenborg*, som av flera omnämns som föreningens starkaste inspiratör och pådrivare bland kvinnorna, blev vice ordförande.

När det gäller den sociala sammansättningen av de 156 kvinnor som skrev in sig i Fruntimmersföreningen under dess första verksamhetsår kan man konstatera att de ogifta kvinnornas andel (14%) av det totala antalet ledamöter är blygsam. Ogifta borgerliga mamseller och adliga fröknar fick heller inga poster i föreningens direktion. De gifta kvinnorna (86%) utgör således föreningens huvudstyrka. I denna kategori kan man urskilja två markanta grupper: adelsdamer (10%) och professorskor (11%). Föreningens ledande skikt utgjordes visserligen av grevinnor och professorskor, hustrur till ledande män i staden, men den allra största kategorin i ledamotsförteckningen utgör faktiskt benämningen "fru". Om man parar ihop den socialt sett anonyma beteckningen "fru" med respektive herre i den förteckning över "rådgivande herrar" som föreningen publicerade står det klart att det i stor utsträckning rör sig om fruar till högre ämbets- och tjänstemän. Antalet fruar till handlande var också betydande.

Vi kan inte närmare få reda på hur alla "fruar" ställde sig till föreningen – mer än att de verkligen i stor skala anslöt sig och ofta fungerade som biträdande direktiser. Men det finns anledning att våga några antaganden. Att man gick med i föreningen torde kunna ses som ett utslag av sympati för föreningsformen, men kanske ännu mer som ett försök att utforma en borgerlig identitet. "Fruarna" fick ju på köpet kontakt med Uppsalas adliga och akademiska kretsar. Detta pekar på en strävan från den nya borgerligheten att vinna insteg i den societeten som i Uppsala fortfarande präglades av kyrka, universitet och slott.

Föreningens arbete inleddes med att Uppsala indelades i 7 distrikt – ett för varje direktis – efter de viktigaste stadsdelarna: Fjärdingen 3 distrikt, Svartbäcken 2 distrikt och Kungsängen 2 distrikt. De rådgivande herrarna åtog sig att upprita kartor för distrikten och upprätta förteckningar över de fattiga barn som bodde där. Följande en indelning i kvarter skulle direktiserna sedan själva ge sig ut på fältet för att undersöka tillståndet hos både föräldrar och barn.

Direktiserna kunde på detta sätt bättre lära känna familjerna i sina distrikt, eftersom de enligt stadgan skulle "besöka dem /barnen/ i deras boningar; efter-

fråga deras flit och uppförande hemma och i skolan". Den första inventeringen av de fattigas förhållanden lämnades sedan in i form av skriftliga rapporter till direktionen i sin helhet. För varje familj avgavs ett omdöme om föräldrarna av moralisk art som "supig", "elak" eller "beskedlig" men också av typen "arbetsförmåga" och "bärgningsmöjligheter". Barnens belägenhet kommenterades med ord som "går i skolan" och "läser till skrift", "snäll" eller "tigger". För varje hushåll föreslogs till sist en eller flera åtgärder i form av tillsyn, arbete, skolgång eller belöning.¹¹

I ett sammandrag kategoriserades både föräldrar och barn i 22 olika grupper, där skalan på föräldrarnas tillstånd hade 7 poster medan barnen finfördelades i 15 olika kategorier. Sammanlagt omfattade undersökningen 736 barn vårdade av 361 personer. Efter undersökningens bedömningar reducerades de verkligt behövande barnens antal till 334 stycken. Sammanställningen av direktrisernas undersökningsuppgifter och själva understödsfördelningen överlämnades 14.4 1845 till föreningens sekreterare Thure Wensjöe.

Fattigvården

De ekonomiska och sociala förhållandena i Uppland var särskilt besvärliga 1845–46 på grund av missväxt. Av landshövdingeberättelsen 1843–47 framgår att "stora summor, så väl av Eders Kongl Maj:t som av länets bemedlade possessionater blevo anvisade till arbetsförtjänst åt behövande". Samtidigt framhöll landshövding Robert von Kræmer att "fattigvårdsunderhållet är ganska kännbart och synes bliva det årligen mera".¹² Landshövdingen kunde som synes skaffa visst statligt stöd under nödåren och han var inte sen att i sin berättelse till Kongl Maj:t varna för vad ett växande proletariat skulle kunna innebära för den sociala stabiliteten.

Fattigvården i Uppsala administrerades dock på 1840-talet fortfarande av kyrkan (domkyrkopastorn var 1845 ordförande i både fattigvårdsdirektion och sockenstämma) och besluten fattades på Domkyrkoförsamlingens sockenstämmor. 1843 hade nämligen den gamla allmänna rådstugan fått träda tillbaka för sockenstämman som stadens ledande beslutsorgan dit nya grupper utanför det traditionella borgerskapet vann tillträde.¹³

Denna viktiga förändring på lokalnivå var en effekt av statsmaktens förordning 1843 om "socknestämmor för riket i allmänhet" – därmed lagstadsgrades sockenstämman som beslutande och uttaxerande myndighet även i städerna. Rösträttigheten utsträcktes till dem som "innehava fabrik eller annat särskilt bebyggt verk och inrättning, samt dem, som njuta lön, driva hantverk eller idka annan näring" och därför erlade ett minimibelopp av bevillningen. Denna socialt sett utvidgade församling grundad på ekonomisk förmåga skulle bland annat, enligt en mycket vag paragraf, handlägga "Frågor om socknens fattiges försörjning, samt vad därmed sammanhang äger."¹⁴

När Herbert Lundh (1977) beskriver sockenstämmans emancipatoriska verk-

ningar för nya samhällskategorier utanför kyrkan fångar han in något väsentligt i en historisk process. Han menar att sockenstämmorna banade väg "för ett direkt samarbete mellan representanter för de folkgrupper, som har det finansiella ansvaret för ett växande antal gemensamma ärenden". Genom sockenstämman bereddes därför "nya och förbättrade möjligheter" för den alltmer ökande fattigvården.¹⁵ Men om detta "samarbete" som Lundh hävdar utvecklade "nya och förbättrade möjligheter" för fattigvården, varför behövde då landshövdingen låna in medel från stat och enskilda och varför befrämjade fattigvårdsmyndigheten en frivilligförening inom fattigvårdsområdet?

Utifrån denna problematisering måste bilden hos Lundh av sockenstämman som fattigvårdens tillskyndare nyanseras. Av sockenstämmoprotokollen mellan åren 1843–45 framgår tydligt att det verkligen inte var inom fattigvårdens offentliga ramar som sockenstämmodeltagarna helst ville expandera utan de var snarare benägna att låta privata intressen spela in. I praktiken fanns det inga klara linjer för fattigvården. Snarare styrdes och beslutades från fall till fall, dock med en ekonomiskt restriktiv politik som grund. När gemensamma intressen bland de förmögna kom till uttryck i fattigvårdsfrågor rörde det sig ofta om ärenden där gränser skulle sättas för fattigvårdens åtaganden.

Förordningen om sockenstämmor i riket 1843 kan därför på olika plan förklara fattigvårdssamhället Uppsalas förändringar just vid tiden kring Fruntimmersföreningens uppkomst. Den lagstiftande myndigheten måste ha varit påverkad av samhällets förändring i stort då Uppsala liksom andra städer "föret vegeterande endast på näringstvängets monopolier" höll på att omvandlas till en kapitalistisk stad.¹⁶ Effekten blev att genom författningsförändringar försöka utvidga sockenstämmans underlag ekonomiskt och socialt för att därmed kunna få de nya inflytelserika grupperna att ansvara för ett ökat antal allmänna uppdrag. Staten ålade staden att handlägga tunga poster som fattigvård och folkskola men i de korta pragraferna sägs inget bestämt eller preciserat om hur det skulle gå till. Därför är det inte underligt att sockenstämman i Uppsala, som så nyligen blivit den centrala beslutsmyndigheten för allt detta, sökte med ljus och lykta efter fattigvårdsalternativ.

Fattigvården verkade dock inom ett gammalt systems ramar, under landshövdingens statliga beskydd och genom kyrkans administrativa funktioner och dessa myndigheter samarbetade verkligen under nödåren. Men denna reminiscens av "representativ offentlighet" höll staden Uppsalas fattigvård på att göra sig kvitt på sin väg in i det kapitalistiska konkurrenssystemet. När fattigvården på det kommunala planet får problem vänder den sig inte som länets hövding "uppåt" utan "utåt" mot stadens privata krafter. På sockenstämman kan man urskilja en framväxande borgerlighets kapitalistiska värderingar. I och med sitt ökande inflytande överlag betraktade borgerligheten i mycket högre grad en fråga som fattigvården som en offentlig angelägenhet. Gränserna för vad som var offentligt och privat kunde i den borgerliga offentlighetsprocessen inte upprätthållas.

I denna brytningstid mellan två samhällssystem gick också två uppfattningar

om fattigvården i varandra. Kyrkans syn på fattigvården grundades av hävd på den kristna barmhärtighetsprincipen, ett slags patriarkalt utomekonomiskt förhållande. Men i den fattigvårdande kommunala verksamheten, där nya privatekonomiska intressen växte sig starka, blev frivilligt engagemang kring "det allmänna" ett kapitalistiskt karaktistikum. I Fruntimmersföreningens bildande möttes dessa riktningar, eftersom den i sin ideologi grundade sig på barmhärtighet och i sin föreningsform präglades av frivillighet.

Tyngd av det allmännas börda hade fattigvården, som framgår av Fruntimmersföreningens bildande, ett behov av att till sina offentliga värv knyta fler privata initiativ. Korrespondensen mellan fattigvården och den filantropiska föreningen framstår tydligt genom att hela 12 stycken av den 1845 nytillsatta fattigvårdsdirektionens 19 män var inskrivna som rådgivande herrar och 5 stycken hade fruar som ledamöter i Fruntimmersföreningen.¹⁷ Detta kan tolkas på två sätt, som dock inte behöver stå i motsättning till varandra utan ytterligare belyser hur sammansatt problemet var. En *filantropisk* förening torde stå som garant för att den gamla barmhärtighetsprincipen inom fattigvården skulle leva vidare. Men *föreningen* som sådan, uppbyggd på personlighets- och associationsprinciperna med frivilliga enskilda sammanskott som grund, kan antas vara på väg mot ett nytt kapitalistiskt verksamhetssätt. I sin verksamhet skulle föreningen bidra till att fylla igen det gap som hotade att uppstå mellan enskild och allmän fattigvård då det allmännas börda syntes öka.

Denna symbios mellan allmänt och enskilt inom fattigvården avspeglas i Uppsalas fattigvårdsstruktur mellan åren 1840 och 1845. De underhållna fattiga hade ökat överlag men särskilt anmärkningsvärt är att de enskilda inrättningarna rycker framåt. 1840 uppgavs inte en enda som underhållen av enskilda medan 18 stycken uppgavs vara det 1845. Antalet fattiga underhållna av barmhärtighetsinrättningar ökade från 68 till 104, samtidigt som domkyrkoförsamlingens fattigpersonal ökade från 73 till 105 personer.

Till detta bör läggas det utökade antalet poster under rubriken fattig- och välörenhetsinrättningar. 1845 tillkommer en fattigbarack med 30 hjon, sällskapet T B, julgåvor, Fruntimmersförening och arbetsinrättningar. Pastor Wensjö hade under nödåren ett bättre underlag för att öka på denna post i tabellen.¹⁸

Men något hade ändå förändrats i fattigvården under dessa fem år. Det allmänna fattighuset hade ökat från 50 till 75 hjon, samtidigt som frivilliga sammanskott dök upp i större utsträckning. Dessa gåvor var då något annat än Borgerskapets och Akademiens privilegieexklusiva fonder för eget bruk. Fattigvården hade observerat och vänt sig ut mot ett mer rörligt och lättpåverkat kapital. Associationer i en salig blandning hjälpte till i den trånga porten, där någon lösning på de kommunala fattigvårdsproblemen inte kunde skönjas.

I detta sammanhang skall en tankelinje hos Geijer i "Fattigvårdsfrågan" (1839) lyftas fram för att belysa hur relationen stat-samhälle spelade in i fattigvården. Geijer underströk att "*De största missbruk i fattigvården tillhöra den obevakade kommunalförvaltningen.*" Utan att presentera något konsekvent program för lösning av den komplicerade fattigvårdsfrågan framförde Geijer

tanken att fattigvården borde "giva *statens* myndighet, mer än förr, ett ord med i laget".

Det obestämbara eller närpå obefintliga förhållandet mellan stat och samhälle i fattigvårdsfrågan kunde modifieras men då var det menade Geijer "mer än någonsin av vikt, att staten här endast griper in på det *rätta* sättet". Det rätta sättet var enligt Geijer inte att som staten tidigare försökt, ingripa genom ett korrektionssystem direkta tvångsmedel, utan i stället skulle staten förlita sig på "positiva fattigvårdsmedel". Staten som var fullt sysselsatt med "utredningen av korporationernas bankrutt" måste i sin nya belägenhet "förutsätta den *enskilda* välgörenhetens stilla hjälp" ute i samhället.

Det var dags för staten att använda sig av associationsandan i en brytningstid. Tidens tecken blev också att det svårgripbara fattigvårdsområdet genomsyrades av associationer. Konkret innebar detta i Uppsala att enskilda bildade en sammanslutning kring något som blivit alltmer offentliggjort – fattigvården.

Associationen i offentligheten

Fruktimmersföreningar kan karakteriseras som ett utslag av en filantropisk våg, som var alldeles särskilt stark på 1840-talet och ett upprop 1843 från Fredrika Bremer aktualiserade filantropin som ett område för kvinnlig verksamhet. Men som tidigare visats fanns det *inom* ett samhälle som Uppsala både ekonomiska, sociala och *utåt* sett representativa skäl att söka få fram en ny "hjälpdropp" för att ytterligare knyta ihop allmän och enskild fattigvård.

Fredrika Bremer inledde sitt upprop "Till Sveriges Kvinnor" i *Aftonbladet* (20.12 1843) med en vision om vad kvinnornas insats skulle kunna betyda i ett större perspektiv. Ett stycke ur uppropet är så talande och förklarande att det återges i sin helhet:

"Det har ofta blivit sagt, att, i närvarande tid, det allmänna bryter sig in i det enskilda livet, skingrande och liksom fördränkande dess innerlighet i sin allt översvämande flod. *Kommer nu an på om icke det enskilda*, sedan det försänkt sig i det allmänna, kan uppstiga renat, förnyat, döpt till högre fullkomning, därigenom att det *upptager detta allmänna*, som del av sitt *enskilda liv*, och bringar sig och detta till enhet och förklaring." (min kurs.)

Detta citat kan belysa hur den borgerliga offentligheten i de alarmerande sociala frågorna, i detta fall barnvården, upplevde sig som en förmedlande länk mellan det allmänna och det enskilda. Definitionen av borgerlig offentlighet kan få en mer dynamisk karaktär om man tar fasta på Fredrika Bremers uttryckssätt. Synthesen blir då att det enskilda i sitt handlande "upptager detta allmänna, som del av sitt enskilda liv".

Genom Fredrika Bremers upprop får vi klart för oss *varför* hon i vårdandet av värnlösa barn såg "ett vidsträckt fält för kvinnlig verksamhet öppna sig". Kvinnorna måste menade Fredrika "i kärlek omfatta, icke blott familjen utan foster-

landet". I denna anda skulle barnen räddas undan fattigdomens faror "vid barmhärtighetens modersbröst", annars kunde "Sveriges fiende" – nämligen det fattiga barnet – "besmitta och föröda riket".

Den kvinnliga filantropin hade alltså starka inslag av nationell art. Alla dessa räddningshusprojekt och fruntimmersföreningar kan tolkas som ett försök av den "samhällsväckta" borgerligheten att på något sätt återknyta bandet till staten och utvidga den till en nation genom att uppfostra barnen till nyttiga och arbetsamma medborgare.

Fruntimmersföreningens verksamhet "omfattades och underlättades från Sveriges Konungaborg" och Drottning Josefina, som jämte kungen själv var så filantropiskt sinnad, blev Fruntimmersföreningens Höga Beskydarinna – ett uppdrag som hon vid åtskilliga tillfällen åtog sig. Kopplingen till kungahuset och dess nationella, representativa värden borgade för föreningens medlarroll i ett vidare perspektiv. Fruntimmersföreningen fick som en av dessa associationer "för ett gemensamt syftemål" nationellt stöd och tog detta som ett mycket ansvarsfullt uppdrag. Dessutom fanns det i samhället i allmänhet, underströk föreningen, en stor sympati "både enskilt och offentligt" för denna nystartade förening. Den borgerliga offentlighetens associationsbildning kom verkligen att söka sammanjämka enskilt och offentligt och placera in sig i spänningsfältet mellan stat och samhälle.

I *Thorgny* satte den filantropivänlige redaktören Gustaf Torssell redan (18.1 1844) i samband med räddningshusinsamlingens publicerande stora förhoppningar till "den associationsanda, som så evident framträder i alla viktigare företag". Redan en insamling kunde alltså leda tankarna in på association. Hos Torssell framkommer också det andra viktiga inslaget – förutom det nationella – att genom filantropin och associationerna överhuvudtaget småningom jämna "förhållandena mellan de olika klasserna av medborgare".

Denna tendens att försöka släta över skillnaderna mellan klasserna uppifrån visade sig när Fruntimmersföreningens kvinnor inledde sitt arbete. Vid den första inledande kontakten med de fattiga ute i distrikten ville de så att säga inte tränga sig in i andras hus. Det var viktigt att först etablera ett visst förtroende. I städerna där motsättningen arbetsgivare/tjänare var välbekant, kunde de fattigbesökande kvinnorna på det personliga planet fungera som ombud för att utveckla en ny typ av kontakt över klassgränserna. Kvinnorna i Fruntimmersföreningen tog ju inte bara kontakt med de fattiga som arbetsutdelare och ordningskontrollanter. Den primära avsikten var snarare att knyta band mellan samhällsklasserna i en tid då pauperismen hotade bli "en makt, mäktig nog att i hemlighet undergräva /samhällets/ grundvalar".¹⁹

Här är värt att diskutera på vilket sätt direkttrisernas möte med de fattiga skall tolkas. Verksamheten kunde som en direkttris uttryckte det vara ett tillfälle för henne, som själv var obemedlad, att genom andras uppoffringar förmedla "upplysning och välbefinnande" från "bättre lottade samhällsklasser till mera vanlottade". Så i det lilla personliga perspektivet, som var präglad av den egna klassens värderingar, kunde verksamheten fungera som ett medel att knyta ett "innerligt

band / . . / mellan de olika lottade samhällsklasserna”.

Detta kan då tolkas som föreningens strävan efter konsensus genom att harmoniera förhållandet mellan klasserna. Men i ett större samhälleligt perspektiv och kanske även utifrån de fattigas situation ter sig verksamheten mer som överklassens försök att disciplinera och kontrollera underklassen. Speciellt om man beaktar den starka betoningen av det uppfostrande momentet och att det hela främst ingick i ett nationellt och samhällsbevarande sammanhang.

Ytterligare en viktig ideologisk aspekt som framkommer i föreningens verksamhet gäller synen på arbetet. Utdelning av arbetsförtjänst åt fattiga mödrar föranledde föreningen att deklarerat sin uppfattning om arbetets mål och mening. Föreningen underströk kraftigt att den aldrig skulle ge någon gåva ”alldeles för intet”, utan mödrarna skulle alltid avtjäna åtminstone en tredjedel av gåvans inköpsvärde genom arbete. Då skulle gåvan få ett större värde för mödrar och barn, menade man.²⁰

Fattigunderstöd genom arbete i stället för gåva förordade också den associationserfarne Carl af Forsell. Motiveringen till denna inställning uttryckte af Forsell ännu tydligare. Han menade att ”ju mera man ger, ju mera begäres det”. Fattigvården skulle därför inte tillgodose behoven, utan behoven skulle rätta sig efter fattigvårdens resurser.²¹ En sådan uppfattning kom att befrämja och befrämjas av de i samhället starka privata och ekonomiska intressena. De fattiga hade ingen rätt att begära. I stället skulle de, när de hamnade utanför fattigvårdens gränser, som arbetskraft begäras efter de välbemedlades önskan.

Just arbetet var också väldigt centralt i Geijers resonemang kring ”Fattigvårdsfrågan” (1839). Via borgerlighetens framväxt hade ”en ny förmögenhet, den rörliga, i motsats emot den fasta” skapats och därigenom föddes ”*både rikedom och fattigdom*”. I denna kapitalistiska process tyckte sig Geijer se ”ett utomordentligt tilltagande av den klass, som lever på rörlig arbetsförtjänst”. Uppgiften för det borgerliga samhället blev då att genom fattigvården rädda ett proletariats, som var på väg att sjunka och utöka fattighjonens skara.

Inom fattigvården skulle detta ske efter principen: ”*arbetet är den bästa gåvan.*” Men som Carl Arvid Hessler skriver tvivlade Geijer på att fattigvårdens problem enbart skulle kunna lösas på det ekonomiska planet; ”Det måste lösas även på det etiska planet, genom filantropi.”²²

Arbetsutdelningen som Fruntimmersföreningen verkade för under filantropiska förtecken följde Geijers rättesnöre. Den arbetsförtjänst som föreningen ville bereda de fattiga fick sitt vårdande värde därigenom att den skulle *avtjänas*. Arbetet var den bästa gåvan därför att det var till fördel för *både* givare och mottagare. Fördelen för den fattige, menade föreningen, var av moraliskt förbättrande art. Men vinsten borde i det långa loppet tillfalla föreningen och dess krafter, eftersom den genom arbetsutdelningen fick möjlighet att inpränta arbetsmoral och kapitalistisk anda även i den filantropiska fattigvården.

Dessa ideologiska markeringar av i huvudsak nationell, klassharmonierande och arbetsbefrämjande art och deras genomslagskraft i föreningsverksamheten var ett utslag av den associationsanda som Geijer omtalat ett flertal gånger fram

till 1844 års uppsalaföreläsningar "Om vår tids inre samhällsförhållanden". I Uppsala upptogs associationsandan av den borgerliga offentligheten bland annat i en filantropisk Fruntimmersförening, där Geijer själv var inskriven som rådgivande herre. Men två myndighetspersoner med centrala positioner inom Uppsalas samhällsliv och i all synnerhet dess fattigvård fördjupade sig inte som Geijer i teorier om sin samtid utan ingrep i praktiken för ett associationsbildande.

Landshövding Robert von Kræmer var spindeln i nätet bakom en mängd stiftelser, fonder, styrelser m m. Slottet, landshövdingesymbolen, uppläts för föreningens sammanträden och Kongl Maj:ts befallningshavande blev själv, trots många andra ämbetsuppdrag, dess skattmästare. Kræmer kunde med sina kontakter i länet och uppåt staten åt föreningen införskaffa arbetsmaterial och tillsköt frikostigt medel ur egen kassa när tillgångarna tröt. Dessutom ansvarade han för en icke oansenlig utlåningsverksamhet av föreningens medel.

I sin ämbetsberättelse för 1843–47 framhöll Robert von Kræmer särskilt att Fruntimmersföreningen genom uppfostrande och arbetsanskaffande åtgärder hade en välgörande verkan på barnen. När Kræmer i sina memoarer inte utan stolthet går igenom sin ämbetsgärning presenterar han Fruntimmersföreningen med goda ord i samband med vissa ingripanden under missväxtåret 1845.²³

Domkyrkopastorn Thure Wensjöe var som ordförande i både sockenstämma och fattigvårdsdirektion synnerligen fattigvårdserfaren. Han kom som föreningens förste sekreterare att under de två första åren utforma föreningens bild utåt genom att sammanställa årsberättelserna.

Von Kræmer – den patriarkale föreningsmannen – skötte föreningens ekonomi som ett eget litet fögderi medan Wensjöe fick en mer praktiskt planerande funktion. Som fattigvårdsansvarig omgavs han dagligdags av fattigvårdens speciella problem och det måste ha legat i hans intresse att ordna upp den barmhärtighetsverksamhet som tidigare varit så splittrad. Genom sekreterarsysslan fick en representant för den allmänna fattigvården insyn i och möjlighet att påverka den privata, liksom den privata kunde få initierade upplysningar om fattigvårdärendena. En viktig anledning till att detta kontaktnät byggdes upp kan tänkas vara, att man därigenom ville förhindra eventuella nya fattighusskandalers uppkomst.

Det är efter denna beskrivning lätt att dra den förhastade slutsatsen att det egentligen var de inflytelserika männen som drev föreningen. Herbert Lundh påstår till och med att det var Robert von Kræmer som startade Fruntimmersföreningen.²⁴ Här måste man hålla i minnet att kvinnorna ännu inte fick ansvara för ekonomin och att de knappast hade någon tidigare föreningsvana. Det intressanta i sammanhanget är att se hur kvinnlig filantropi och manlig fattigvård till det yttre så friktionsfritt verkar smälta samman i föreningsbildandet.

Föreningen som deloffentlighet

Frumtimmersföreningen i Uppsala kan definieras som en deloffentlighet. De deltagande kvinnorna levde främst i privatsfärens kärna – familjen. När kvinnorna bildar deloffentligheten Frumtimmersföreningen blir utgångsläget därför en nära koppling till familjelivet i dess patriarkala form. Dessutom ingår de i salongernas och umgängeslivets kretsar och ur dessa miljöer har de med sig religiösa, moraliska och känslomässiga föreställningar kring familj och barn. Värderingar kring sådana frågor kom alltmer att genom en rik flora tryck och tidningar och en uppsjö av föreningar föras ut och diskuteras i den borgerliga offentligheten.²⁵

Den familjekult som växte sig stark under 1800-talet var en del av det borgerliga offentliggörandet. Att "all sedlighets rot hos ett folk är familjens helgd" ingick som en verksam komponent i borgerlighetens egen uppfostran och självbild. Som Eric Johannesson visat på en något senare period ingick familjen i ett komplex av ideala föreställningar. Familj och samhälle, hem och fosterland fördes sedan gammalt samman som "strukturenaloga" begrepp och under 1800-talet fick detta särskilt tyngd genom spridning av sedelärande texter, i exempelvis skolans läseböcker.²⁶

Föreningen blev som deloffentlighet en kanal för spridning av denna familje- och fosterlandsideologi. Redan under insamlingsstadiet 1844 hade Thure Wensjæs predikan på Klagodagen med anledning av Karl XIV Johans död sålts till förmån för räddningshusanstalten. Hjälpverksamhet kunde bland denna typ av läsande och lyssnande publik få en första impuls genom predikningar och pamfletter varpå budskapet spreds vidare i familjen och bland vännerna.

När Frumtimmersföreningen bildats skänkte Otto von Feilitzen sin novell *Kojans dotter. Saga ur livet* (1845) för försäljning till förmån för föreningen. Häftet såldes på föreningens expedition och man kan förmoda att den främst köptes av föreningens ledamöter och sympatisörer. *Kojans dotter* är ett litterärt försök att för en viss deloffentlighet idealisera fattigdomen. Den fungerade som en slags uppbygglig skrift för de barnavårdande kvinnorna.

Vissa försök gjordes också att sprida böcker utanför den egna deloffentlighetens krets. I stadgarna hade man utfäst sig att dela ut uppbyggliga skrifter bland barnen. Bokhandlare P A Huldberg i Falun erbjöd med anledning av detta ett parti skrifter. De skrifter som finns förprickade i föreningens exemplar av Huldbergs tillsända katalog är huvudsakligen av kristlig-didaktisk karaktär.

Bokpremier som biblar och psalmböcker och även andra belöningar som silverskedar och kläder delades regelbundet ut till speciellt utvalda barn på föreningens högtidsdag och det lär ha bildats ett litet lånebibliotek som sedermera kom att infogas i föregångaren till Uppsala Stadsbibliotek.²⁷

Men det nya med föreningsbildandet blir att det som tidigare främst uppfattats som privata värderingar kring familj och barn kom att konfronteras med de sociala missförhållanden som kvinnorna såg omkring sig.

Vad var det förutom familjen, som präglade just denna deloffentlighet, om

man betraktar den i ett större perspektiv. Fredrika Bremer får fungera som exempel på en kvinna som under 1840-talet alltmer vände sig utåt samhället. Där ville hon se det moderliga träda fram på den sociala scenen. I storstilade visioner framställde hon hur kvinnligheten skulle kunna befrämja samfundsdan. Genom Fredrika Bremers och andras insatser växte en ideologi för kvinnlig filantropi fram, med särskild inriktning på barnavård.

Malla Silfverstolpe, som nyss varit med om att starta räddningshusinsamlingen i Uppsala fick (29.1 1844) ett brev från Fredrika Bremer där hon kommenterade avsikten med sitt upprop i Aftonbladet. Fredrika ville genom detta "väcka det *moderliga* i samhället till att fatta sig själv och sin kallelse i dess vidsträcktaste mening". Fredrika skrev vidare till Malla (19.3 1844) att barnavården behövdes därför att ett "sjunket släktes / . . / talrika avkomma" hotade att bli "ett moras i samhället". Genom att rädda dessa barn skulle det moderliga på samma gång trygga "fosterlandets framtid". Som Sven-Erik Åström så träffande uttrycker det förenades hos kvinnorna "filantropiska ideal från stora världen med patriotiska från det egna landet".²⁸

När Fredrika (18.12 1845) för Malla uttryckte sin stora glädje över den "präktiga" Fruntimmersföreningen i Uppsala använde hon sig av den för Uppsala bekanta räddningshussymbolen. (Hur pass avsiktligt är svårt att säga). "Finnes det ideala räddningshuset så kan den materiella anstalten försvinna och så är det bäst". Det ideala räddningshuset var till exempel en fruntimmersförening som arbetade för att hjälpa fattiga familjer och barn, som dock alltid skulle förbli "fattigmans barn". Om dessa frivilliga krafter verkade hoppades Fredrika att den materiellt uppbyggda anstalten aldrig skulle behöva byggas.

Den bland borgerligheten allmänt spridda familjekulten och Fredrika Bremers mer preciserade och samhällsinriktade moderkult hade både samma fosterländska mål, men Fredrika Bremer avvek genom att särskilja en deloffentlighet ur den borgerliga. Denna fick sig tilldelad ett särskilt område – barnavården.

Efter att ha tecknat grundragen av den borgerliga familjekulten och speciellt den gren av kvinnlig filantropi som fruntimmersföreningarna stod för kan det vara av intresse att gå närmare in på hur det gick, när idealen konfronterades med verkligheten i Uppsala Fruntimmersförenings verksamhet under de första åren.

Den "goda viljan" till barnavård, som hade samlat ett antal uppsalakvinnor motsvarades inte alltid av "förmågan". Ord som otillräcklighet och anspråkslöshet byggdes in i föreningens självbild, både av den manlige sekreteraren och de uppgiftslämnande direktiserna. Man kan som F K Prochaska (1980) i sin genomgång av kvinnlig filantropi se det som en kluvenhet mellan viljan att uttrycka medlidande utåt, att göra något synbart åt problemen, och en uppfostran till att vara blygsam, som höll initiativen tillbaka. Egenartstanken var också ett hinder – kanske kunde offentlighöret av kvinnlig samhällsverksamhet beröva kvinnan hennes särart.²⁹ Detta var inbyggda spärrar i den nybildade deloffentligheten.

Ett praktiskt hinder för föreningsverksamhet, speciellt då distriktsbestyren,

bestod enligt kvinnorna själva i att de var "fullt upptagna av egna husliga plikter och bestyr". Eller ålder och sjukdom kunde hindra direktrisen.³⁰ En vanlig uppfattning har ju annars varit att de rika inte hade annat att göra än att idka välgörenhet. I Uppsala verkar det snarare som om kvinnorna var måna om att understryka, att de visst hade egna hus och familjer att sköta. Outtalat innebar det att verksamhet utanför hemmet sällan eller aldrig fick synas eller inkräkta på den egna familjens krav.

När direktriserna gjorde fattigbesöken möttes de av undran, misstro och trots men stundvis även av den så hett efterlängtdade tacksamheten. Men inom hemmen fanns enligt rapporterna klart motverkande krafter. En vildsint man hade till och med "av förbittring över hustruns arbetsamhet, som var en tyst förebråelse mot hans eget dagdrivande krogliv" skurit sönder den väv som hustrun arbetade med "för föreningens räkning". Och fäderna gjorde av med sin arbetsförtjänst på krogarna "utan att lämna något därav till hustru och barn". I sådana svåra fall kallade kvinnorna på "Auktoriteterna" för att låta dem ta itu med problemen. "Auktoriteterna" borde vara de i staden styrande männen. Man hoppades att de på något sätt skulle kunna hindra fäderna från att "förstöra verkningarna av de bemödanden, som göras till mödrarnas förbättring". Den besvärliga frågan skulle i alla fall tas upp "för överläggning på allmän Rådstuga".

De externa uppdragen i form av distriktsbesök, lotterier, bokförsäljning osv sköttes emellertid enbart av kvinnorna. Den sk indirekta verksamheten, beredandet av arbetsmaterial och arbetsförtjänst, var till en början den mest omfattande. Detta kan synas lite märkligt, eftersom *barnen* egentligen skulle stå i centrum. Men föreningens filosofi gick ut på att om hemmen uppmuntrades till "arbetsamhet, flit, ordning och snygghet" så skulle barnens uppfostran följa med på köpet. Arbetsförtjänst åt mödrar, ansåg en direktis vara det främsta "korrektivet".

Fruentimmersföreningens verkningskrets omfattade förstås i hög grad skolområdet. Där kunde dessutom små punktinsatser göras för ett större antal barn, tex genom att bereda middagsspisning eller anskaffa kängor för att underlätta barnens skolgång. Ganska snart klagades det på att småbarnsskolan, sedan Fruentimmersföreningen börjat verka, tredubblats från 30 till 96 barn och att detta i längden inte kunde bära sig ekonomiskt, i synnerhet ej då det endast rörde sig om fattiga barn, som inte kunde betala någon avgift.³¹

Eftersom ett så stort antal fattiga barn samlades i skolan finns det all anledning att hellre än folk- kalla den för fattigskola. Folkskolereformen 1842 kom "i realiteten att skapa en skola för de proletariserade skikten".³² Det intressanta är att småbarnsskolan och "folkskolan" i Uppsala blev institutioner som till skillnad mot exempelvis fattighuset helt och hållet accepterades av föreningen som vistelseort för fattiga barn. Kvinnornas förtroende för folkskolan i stan berodde delvis på personliga kontakter (märk att alla skolans lärare och lärarinnor var av föreningen "tillkallade för upplysningars meddelande"). Men överhuvudtaget kan man tydligt se att fattigvård, folkskola och Fruentimmersförening utvecklade ett intimt samarbete för att förhindra de fattigas förfall. Folkskolans undervis-

ningsmetoder vid denna tid stämde väl överens med föreningens uppfostringsideal, som helt klart inriktade sig på en kristlig uppfostran i patriarkal form.

När det gäller förslag och tankar om verksamhetens utformning är det svårt att avgöra om och i hur hög grad det fördes en diskussion om detta inom föreningen in corpore eller om föreningens uppställda målsättning helt enkelt fördes in i den officiella årsberättelsen av dess författare Thure Wensjö. Visserligen kan man tänka sig att diskussion försiggått inom föreningens ledning om exempelvis ledamotsaktiviteten men det framgår inte av protokollen att några nya förslag tagits upp till behandling. Därför finns det skäl att anta att Thure Wensjö själv hade relativt stor frihet att göra egna ideologiska utläggningar i samband med att han presenterade föreningens verksamhet i årsberättelsen.

När frågan om inflytande och "medbestämmande" i föreningen är tangerad måste även högtidsdagen analyseras – det var enda gången om året som hela föreningen kallades. Vid ett s k allmänt sammanträde den 14 mars 1846 på Uppsala slott hälsade ordföranden Charlotte von Kræmer välkommen, bad om överseende med sin "ringa vana och förmåga" i sin uppgift och överlät åt sekreteraren att uppläsa årsberättelsen och skattmästaren att redogöra för ekonomin. Verksamheten blev alltså offentliggjord i ett "högtidligt" sammanhang. Föreningen skulle, när den en gång om året sammankallades, lojalt ställa sig bakom sitt verk när "Sekreteraren uppläste Årsberättelsen, och slutade med Bön, Fader vår och Välsignelsen".

Dessa aspekter knyter an till Torkel Janssons resonemang om associationernas eventuella förparlamentariska karaktär.³³ Uppsalaföreningen demonstrerar här en associationstyp där en liten exklusiv direktionskrets styrde medan övriga ledamöter och gynnare kallades till ett årligt "allmänt sammanträde" under vilket verksamhetens både ekonomiska och moraliska sidor redovisades klappat och klart. Visserligen skulle detta "årsmöte" välja direktörer men det fanns inga bestämmelser för sekreterarens och skattmästarens rotation. De kunde därför lugnt etablera sig på sina centrala poster. De offentliga manifestationerna utformades till en början av männen medan kvinnorna skötte föreningens mer "privata" vardagsarbete.

Det fanns som tidigare visats krafter, främst bland Uppsalas fattigvårdsansvariga, som hade intresse av att befrämja Fruntimmersföreningen. Genom associationsprincipen introducerades en deloffentlighet i den allmänna fattigvårdens sammansatta värld. Interaktionen mellan fattigvård och förening kunde få närapå en privat natur. Se bara hur Fruntimmersföreningens Wilhelmina Wensjö 21.4 1845 för direktionen anmälde att den tioåriga flickan Carolina Kellander skulle utackorderas, därför att modern var "stygg mot barnen". Kostnaderna för detta delades då smidigt mellan den deloffentliga föreningen via Wilhelmina Wensjö och den offentliga fattigvården via Thure Wensjö.

Fruntimmersföreningen valde redan från början av egna ekonomiska och organisatoriska skäl att som deloffentlighet gå den breda vägen och så att säga titta in i diverse fattigvårdande institutioner. Det vanskligare räddningshuset hade ju avskrivits. De medel som föreningen hade i sin hand användes till bere-

dande av viss arbetsförtjänst åt mödrar och stödåtgärder vid skolgång. Selektivt ringade föreningen in sin målgrupp av barn och föräldrar och de svårare fallen som hamnade utanför ramarna fördes vidare och hänvisades till högre myndighet – fattigvården. Om Fruntimmersföreningens ”tillgångar icke förslå” eller andra behov samt vårdslöshet uppkom, sade stadgarna att det var ”Föreningens plikt att hos vederbörande Prästerskap förhållandet anmäla”.

Intimsfären

Genom att granska brev och memoarer vill jag belysa hur kvinnorna som individer i sin intimsfär reagerade på fattigvårds- och föreningsfrågor kring åren 1844–45. I breven utvecklade kvinnorna sin subjektivitet, som utgick från kärnfamiljens intimitet. Brevskrivandet hade en slags terapeutisk men också en borgerlig identitetsskapande funktion – kvinnorna förde där till stor del ett samtal om sig själva.³⁴

Det för frågeställningen intressanta är vilka uppfattningar kvinnorna i ett sådant sammanhang gav uttryck åt och hur de såg på sina egna möjligheter och begränsningar i offentligheten. Eftersom kvinnorna var utestängda från den politiska offentligheten och fortfarande var ekonomiskt beroende av männen, blev ju den litterära formen, främst brevskrivandet mellan olika intimsfärer, en desto viktigare kanal för åsiktsyttringar.

Räddningshusuppropets undertecknare och tilllskyndare

Det finns en rad oklarheter kring räddningshusinsamlingen som kan belysas tack vare brev och dagböcker. Vem hade egentligen skrivit uppropet till insamling för ett räddningshus i Uppsala? Var det verkligen undertecknarna Anna Lisa Geijer, Charlotte von Kræmer, Malla Silfverstolpe och Wilhelmina Wensjæ som formulerat uppropet eller kom det ursprungligen från någon annan?

Malla Silfverstolpe noterar i sin dagbok 13.1 1844 att hennes och Anna Lisa Geijers underskrifter gällde ”det utav Fru *Ehrenborg* uppgjorda förslaget om en *Fruntimmersförening* för att besörja vanvårdade barns uppfostran”.

Agnes Geijer ger i brev till fästmannen Adolf Hamilton 17.1 1844 en något klarare bild av förslagets tillkomst. Hon hävdar att Fredrika Ehrenborg läst Fredrika Bremers upprop om räddningshus och därifrån ”fått den ljusa idén att här i Uppsala borde vara en sådan anstalt”. Vidare påstår Agnes att Fredrika Ehrenborg med namn kommer att stå ”i spetsen för en välgörenhetsanstalt för vanvårdade barn”.

Både Mallas och Agnes vittnesbörd pekar på Fredrika Ehrenborg som upphovskvinna bakom något slags förslag till en anstalt för vanvårdade barn. Men Malla och Agnes ger ju något motstridiga uppgifter om vad det hela egentligen var fråga om. Planerades som Malla skriver redan en fruntimmersförening eller

rörde sig det ehrenborgska förslaget enbart om en anstalt? Här kan det inte säkert fastställas, men av de yttre omständigheterna att döma var företaget än så länge en konkret insamling till räddningshus, men kanske kunde ett sådant sammanskott i intimsfären uppfattas och formuleras som en fruntimmersförening i ordets egentliga bemärkelse.

I uppropet står att räddningshusinsamlingen inte bara föranleddes av Fredrika Bremers uppmaning utan undertecknades "enligt erhållen uppmaning". Man behöver inte söka länge för att urskilja *vem* som uppmanat kvinnorna. Malla som den 13.1 1844 haft en trevlig afton för övrigt gillade inte att ämnet "den missvårdade fattigvården" kom på tal. I samband med denna fråga nämner Malla "landshövdingens beskickning till fru *Geijer* och *mig* om underskrift på det utav fru *Ehrenborg* uppgjorda förslaget om en *Fruntimmersförening*". Det var alltså Robert von Kræmer som försökte få med Anna Lisa Geijer och Malla Silfverstolpe i ett välgörenhetsföretag.

Men varför gav sig von Kræmer in på kvinnornas område? Vad hade han för motiv? Agnes och Anna Lisas intima brev talar klarspråk om vad som förorsakade Kræmer att driva på insamlingen. Agnes klargör för Adolf att Kræmer, som från början tyckte att Fredrika Ehrenborgs räddningshusförslag (som hustrun Charlotte von Kræmer fått sig tillsänt) "var nog bråkigt för att sätta i verket", nu helt plötsligt ändrat åsikt. Det är uppenbarligen Ribbings skarpa och avslöjande artikel om fattigvården som "gör att Kræmer för att stryka över /.../ vad den uppdagat, på en gång låter införa anmälan om denna anstalt i *Aftonbladet*". (Ribbings artikel *och* insamlingsuppropet hade stått att läsa i *Aftonbladet* 16.1 1844, dagen innan Agnes skrev sitt brev om sakernas sammanhang.)

Anna Lisa som själv stod som undertecknare skriver ett upprört brev till Malla redan 17.1 1844 och för sin vännina vågar hon verkligen visa vad hon tycker om deras "namns skyltande i Tidningarne nolens volens". Hon inser liksom Agnes varför det "var en så farlig brådska med våra underskrifter" och skäms över att vara en av dem som "fattigdirektionen här tycka sig behöva för att skubba skammen av sig".

I ett senare, mindre upprört brev till Fredrika Ehrenborg 18.2 1844, vidhåller Anna Lisa, att det var Kræmer som "i all sin hederlighet dock denna gången hade fjäskat att få det /räddningshusinsamlingen/ in i tidningarna såsom en contraballance till Ribbingsens något för hårda angivelser".

Robert von Kræmer som vid denna tid var fattigvårdsdirektionens ordförande försökte alltså genom snabba, bestämda ingripanden få ihop en liten insamling för att vända blickarna bort från den obehagliga fattighusskandalen. Räddningshuset blev ett halmstrå för Kræmer när fattigvården kritiserades. I hastigheten hann han nog inte tänka efter om det var genomförbart eller ej.

Samma dag den 13.1 1844 som Ribbings skandalartikel ventilerades i fattigvårdsdirektionens extra ordinarie sammanträde och diverse myndighetsåtgärder vidtogs passade Kræmer på att uppvakta två av Uppsalas mest representativa kvinnor om deras underskrifter. De andra två undertecknarna, Charlotte von Kræmer och Wilhelmina Wensjøe, var så att säga självskrivna offer, som gifta

med fattigvårdens ledande män. Speciellt Anna Lisa reagerar starkt mot att hon inte haft tillfälle att säga sin åsikt om förslaget och inser att hennes underskrift var åtråvärd endast därför att hon är "Rector Magnificii hustru". Kanske var det så att Robert von Kræmer hellre ville ha sådana kända och respektabla kvinnor bakom sig än den oroligare och i Uppsala ej så väletablerade Fredrika Ehrenborg.

Ytterligare en märklig omständighet är att det publicerade uppropet daterats den 9.1 1844, alltså före både Ribbings artikel 11.1 och Mallas notis 13.1 om underskrifterna. Här kan med fog misstänkas att Kræmer för att gardera sig helt enkelt antedaterade uppropet. Det skulle då se ut som om det tillkommit oberoende av fattighusskandalen. Offentliga intressen som gör *intrång* i intimsfären utgör just en sådan sammanblandning av offentligt och privat som absolut inte får synas utåt. Här möter vi en förmodligen tidstypisk konflikt mellan fattigvårdens problem i offentligheten och kvinnornas privata uppfattningar i intimsfären.

Kvinnorna tar ton

Det kan vara lämpligt att nu gå in på vad kvinnorna själva verkligen tyckte i denna intrikata fråga. Dagen efter publicerandet av räddningshusinsamlingen i *Aftonbladet* 16.1 1844 skriver Anna Lisa Geijer ett långt brev till Malla Silfverstolpe och dottern Agnes anförtror sig samtidigt åt fästmannen Adolf. Av detta framgår att Ribbings artikel också blivit en väckarklocka för Anna Lisa själv. Hon konstaterar att de beskrivningar som givits av eländet på fattighuset resulterat i två skilda reaktioner. Dels väcktes "det mäst klädande medlidande", dels "harm och ovilja mot den lojhet och egoisme som äro välkände till det bristfälliga och rent av obarmhärtiga i behandlingen". Det råder ingen tvekan om på vilken sida Anna Lisa ställer sig. Hon hävdar att Ribbing genom sin artikel "ruskat sömnen ur ögonen på vederbörande" alltså fattigvårdsdirektionen. Den febrila aktivitet som utlöstes bland de ansvariga karakteriserar Anna Lisa som ett "klädande medlidande", medan hon som privatperson och representant för dem i fattigvården ej inblandade reagerade med "harm och ovilja".

Både Anna Lisa och Agnes ställer sig efter Ribbings artikel frågande till fattigvårdens skötsel och ser avslöjandena som mycket graverande. Fattighuset bestod ju av stadens "skattebetalande" innevånare med "dryga summor", som Agnes passar på att påpeka. Att detta kapital sedan inte förvaltades och sköttes ordentligt av myndigheten var ett avslöjande som självklart berörde den borgerliga offentligheten. Agnes blir "uppretad" över att "stora stenhus" byggdes för att representera barmhärtighet då det i själva verket fanns "hunger och elände" bakom den vackra fasaden.

Intresset för de fattigas situation var väckt bland kvinnorna. Vi får indirekt reda på vad de fattiga hade för meningar om tillståndet på fattighuset. Enligt Anna Lisa frågade en gammal gumma, som brukade hjälpa till hos henne, efter Rib-

bings adress, för att kunna tacka honom. En viss ögonblicklig uppryckning hade tydligen skett på fattighuset, eftersom de enligt gumman till skillnad mot förr nu fått "både potatis och kött i soppan". En rengöring av fattighuset hade gjorts och Agnes menade att "dem man talar med av det fattiga folket" har tårar i ögonen och välsignar Ribbing.

Varför fann Anna Lisa det så förödmjukande att som privatperson bli inblandad i räddningshusinsamlingen? Svaret på frågan kan inte bara ligga i hennes insikt i att fattigvården använde sig av vissa inflytelserika kvinnor för att "skubba skammen av sig". En viktig del av förklaringen bottnar i hennes behov av att få hävda sin egen mening om saken.

I brevet till Malla (17.1 1844) ångrar Anna Lisa att hon inte "sagt/sina/ tankar därom till Kræmer". Visserligen förstår hon att hennes åsikter i räddningshusfrågan "ingenting varken kunnat ändra eller betyda i det hela" men hon är förödmjukad över att "man så ofta/. . ./låter andras meningar gälla som sina egna". Anna Lisa hade ju verkligen fått erfara hur kvinnorna hanterades som brickor i ett större spel. Detta gör henne kort sagt upprörd och hon anser sig "i denna stund ha så mycket mål i mund att jag väl skulle kunna tala mig hes inför var auktoritet som helst". Här syftar hon otvivelaktligen på fattigvårdens auktoriteter, främst Kræmer.

Men på vilket sätt skiljer sig Anna Lisas åsikter från räddningshusinsamlingens? Det är svårt att riktigt klart få fram Anna Lisas linje. Hon skriver nämligen på olika sätt till olika personer. Till Malla går hon rakt på sak och för fram en mer självständig ståndpunkt. Men till Fredrika Ehrenborg tonar hon ner sin kritik mot räddningshuset, för att inte stöta sig med Fredrika, som var dess inspiratör.

Trots dessa gradskillnader kan Anna Lisas invändningar mot räddningshusföretaget klart urskiljas. Huvudsynpunkten är att Anna Lisa helst vill "avhjälpa nöden i de redan organiserade fattiginrättningarna här", som hon skriver 17.1 1844 till Malla. Fredrika Ehrenborg försöker hon 18.2 1844 övertyga om att man bör "först avhjälpa den nöd och uselhet som redan förefinnes/. . ./och ej splittra våra krafter genom uppgörandet av planer för en framtid som efter min tanke bäst och säkrast beredes genom ordnandet och kompletterandet av det närvarande".

Detta var skiljelinjen mellan Anna Lisas försiktigt konservativa inställning till filantropins utformande och Fredrika Ehrenborgs mer storstilade räddningshusplaner. Mellan dem båda dök Robert von Kræmer upp med sitt luftslott – en insamling som han använde sig av för att låtsas korrigera fattigvårdens fel.

Varför hade Anna Lisa dessa invändningar mot inrättandet av ett räddningshus? Det kan tolkas som en personlig räddhåga för alltför stora och dyrbara projekt. Men i ett större sammanhang belyser det en dold spricka mellan olika filantropiska fraktioner. Skulle nya oprövade företag som räddningshus byggas på den kvinnliga filantropins grund eller räckte det med att stödja och komplettera den förefintliga fattigvården?

Anna Lisa har som praktisk stadsmänniska ett eget alternativ. Å ena sidan be-

tonar hon barnuppfostran i hemmen, men å andra sidan ser hon en praktisk möjlighet att samarbeta med de fattigvårdande institutioner som redan fanns i stan. Trots alla idealistiska räddningshusprojekt kom denna försiktiga linje att segra i Fruntimmersföreningens form. Den allmänna uppfattningen att det var Fredrika Bremer som befrämjade just fruntimmersföreningar i detta tidiga skede på 1840-talet ser ut att delvis vara en efterhandskonstruktion. Snarare berodde det i alla fall i Uppsala, som min lokalundersökning visar, på att filantropiska kvinnor och fattigvårdande män insåg att räddningshusprojektet blivit alltför dyrt och besvärligt. Uppsala gjorde inte "några vidlyftigare anstalter i en oviss framtid", som Anna Lisa redan 18.2 1844 fruktade.

Man valde i stället den säkra vägen att etablera en Fruntimmersförening 1845 och den kom mer att verka i Anna Lisas anda än hon väl kunde ha anat då hon kände sig förbigången 1844. De åsikter som nonchalerats året innan kom till heders igen. Men det kan inte bero på att hon fått något avsevärt ökat inflytande helt plötsligt. Hon tillhörde inte de allra mest aktiva under Fruntimmersföreningens första år och redan i september 1846 flyttade familjen Geijer till Stockholm.

Hur går denna svängning ihop med den i begynnelsestadiet utåt sett så stora enigheten om byggandet av ett räddningshus? Kan det återigen ha funnits intressen inom fattigvården som insåg räddningshusets vansklighet och nöjde sig med en Fruntimmersförening?

Inför offentliggörandet

Allt tyder på att processen mot en föreningsbildning var parallell med insamlingshistorien. Redan 21.2 1844 rådplägar domkyrkopastorns hustru Wilhelmina Wensjæ med Malla om Fruntimmersföreningen och 22.2 1844 samtalar Robert von Kræmer med Malla om densamma, enligt Mallas dagboksnotiser. Samtidigt som Anna Lisa och Agnes upptas av fattighusskandalens biverkningar pågår alltså i umgängeskretsen försök att etablera föreningstanken.

Under januari månad 1845 tar de tankar som cirkulerat alltsedan 1844 om en Fruntimmersförening fast form. I detta skede verkar även pastor Wensjæ ha varit aktiv och talar 9.1 1845 med Malla om Fruntimmersföreningens "ändamål och syftning". I samma veva går han också till Anna Lisa för att som Agnes 18.1 1845 skriver "tala vid Mamma om denna barmhärtighetsinrättningen som nu skall organiseras".

Tesen att männen verkligen engagerade sig för att få en förening till stånd är med detta bekräftad. Ett förberedande sammanträde hölls mycket riktigt hos Kræmers på slottet 3.1 1845. Det hade tydligen varit så fullt av diskussioner hit och dit att Anna Lisa blivit "helt trött", som Agnes 18.1 1845 berättar.

Agnes som inte var med på detta sammanträde (kanske var det bäst att först försöka övertyga de stadgade – sedan kunde de yngre komma med) uttrycker dock för sin förtrogne Adolf sin egen uppfattning om Fruntimmersföreningen.

Det är anmärkningsvärt hur bestämt Agnes för fram sin åsikt om vad som borde göras och detta innan föreningen ens hade bildats och satt igång sin verksamhet.

Agnes vill att Fruntimmersföreningen skall "se efter hur det stode till hemma hos föräldrarna till de vanvårdade barnen" och på så vis "söka rädda hela familjen ifrån fördärv och uselhet". Detta menar Agnes skulle vara mycket bättre än att "taga barnen ifrån föräldrarna". Tankarna går helt i linje med mammans.

Det intressanta är att Agnes i denna sin uppfattning torde ha tagit starka intryck av informella samtal i bekantskapskretsen. Agnes fick vatten på sin kvarn då hon fick höra om Fruntimmersföreningen i Karlskrona. Den hade enligt fröken Ankarsvärd kunnat uträtta "mycket gott genom att just *ej* inrätta någon räddningsanstalt blott för barnen, utan att söka rädda hela familjen". Precis så ville Agnes ha det även i Uppsala.

Sådana informella kontaktnät, som här kunnat spåras, kom att få en inte oviktig betydelse för utbredandet och etablerandet av dessa socialt sett begränsade men geografiskt utspridda fruntimmersföreningar. Här finns inte plats för några närmare utredningar, men så mycket vågar man påstå att kvinnorna sinsemellan hörde sig för hur och på vilka sätt andra kvinnor grep sig an med föreningsbildandet. När det gällde att skaffa sig upplysningar om liknande associationer var avstånden tydligen inga större hinder. Kvinnorna (frånsett i upproppen) framträdde inte i pressen med sina frågor och dubier, utan använde sig av brevkontakter i stället för offentlig debatt.

Häftiga scener och inre tvivel

När föreningen i Uppsala bildats förekom internt "häftiga scener emellan de olika länkarna". Fru Ehrenborg kom i dispyt med herrarna, enligt Agnes 18.5 1845. "Fru Ehrenborg förfasade sig *så* en afton emot Borgmästaren och Wensjøe att hon gick hem i vredesmod och fick blodspottning". Agnes själv blev nedstämd av att höra allt bråk och se "folk onda på varandra för riktiga småsaker". Detta tyder på att den förening som utåt sett såg så stabil och enig ut inom sig rymde motstridiga viljor. Tyvärr anger inte Agnes vad stridigheterna konkret gällde.

Man kan anta att Fredrika Ehrenborg var den enda som vågade hävda en mot de ledande männen motsatt åsikt. Exempelvis kan hon kanske ha stått fast vid räddningshusprincipen, som av männen och de mer försiktiga kvinnorna uppfattades som helt överspelad och genomförbar.

Hypotetiskt kan man påstå att motsättningarna inom Fruntimmersföreningens ledning främst berodde på olika åsikter mellan den egensinniga Fredrika Ehrenborg och de mer försiktiga. Charlotte von Kræmer och Wilhelmina Wensjøe kan väntas ställa sig lojala mot sina män. Och Anna Lisa Geijer och Malla Silfverstolpe fick ju trots sitt försiktiga agerande förvånansvärt stort gehör för sin patriarkala-konservativa linje. Om Fredrika Ehrenborg kom med mer högtflygande idéer om verksamheten kan det tänkas ha motarbetats av den mer rea-

listiskt planerande sekreteraren Wensjøe.

Av årsberättelsen för det första året framgår att allmänheten i Uppsala mottagit föreningen med välvilja. De väletablerade kretsarna i Uppsala tecknade sig i stor utsträckning på listorna. Naturligtvis måste det ha legat i föreningens intresse att så snart som möjligt få den etablerad och accepterad. Emellertid fanns det vissa grupper som såg på det filantropiska företaget med andra ögon – nämligen studenterna, fortfarande ju enbart män. Agnes berättar för Adolf 18.5 1845 att ”studenterna har slagit sig på att förlöjliga *Fruentimmersföreningen*”. Speciellt drev de med fru Ehrenborg genom att uppmuntra tiggare att gå till hennes port för att få hjälp. Här ser vi återigen den tydliga tendensen att betrakta Fruentimmersföreningen som ett isolerat kvinnligt fenomen. Tiggarna kunde lika gärna ha skickats till Wensjøes kyrkport eller till Kræmers slott – dessa var lika mycket inblandade i föreningen, men valde att hålla till i kulisserna.

När kvinnorna, med eller mot sin vilja, kommit in i föreningsarbetet verkar det dock till stor del ha upptagit deras tid. Malla noterar på flera ställen ”distriktsbestyr” och ”kommittéer” i sin dagbok. Den 13.5 1845 sysslade Malla med Fruentimmersföreningens lotteri och avger den korta kommentaren – ”helt och hållet förlorad dag”. Men föreningens väl och ve engagerade ändå Malla. Efter en lång och omständlig sammankomst hos Kræmers 15.5 1845 noteras en ”framgång genom inkomster för Fruentimmersföreningens ändamål”. Malla skriver vidare 22.11 1845 efter en kommitté att det är ”sorgligt genom medlens otillräcklighet i den allmänna nöden”.

Den 3.5 och 4.6 1846 kan man i Mallas dagbok utläsa den intressanta notisen att hon ”uppgjorde räkningar till Fruentimmersföreningen”. Sammanblandningen mellan det deloffentliga och det privata, mellan förening och den enskilda direktisen fångas i Mallas minnesanteckning för den 15.3 1847: ”Fruentimmersföreningens högtidsdag. Wensjøes vackra berättelse, däri inflätades Direktisernas. Hem. Distriktdag – mycket trött.” Sammanfattningsvis ter sig Mallas anteckningar om Fruentimmersföreningen som korta vardagliga kommentarer jämfört med hennes långa mångordiga utläggningar om läsning och sällskapsliv.

Agnes Geijer beklagar sig 18.5 1845 för fästmannen Adolf Hamilton över alla de ”skyldighetsbjudningar”, som hon tyckte var ”löjliga bojor och band”. Därefter följer ett långt stycke om att hennes och många andras tid för övrigt ”varit oavbrutet offrad för de *vanvårdade barnen*” varefter Agnes inom parentes infläskar ”låter det ej präktigt”.

De bestyr som Agnes främst sysslat med var att ta emot gåvor, sälja lotter och von Feilitzens bok, delta vid lottdragning och dela ut vinster. Allt detta upplevde Agnes som ”ett otroligt besvär som minsann ej lättades genom en mängd traskasserier därjämte”. Agnes syftar kanske här på studenternas förlöjligande av föreningen.

Egentligen var det ju modern Anna Lisa, som skulle ansvara för ett distrikt. Men hon överlät tydligen ibland uppdraget åt sin dotter, eftersom Agnes skriver att ”för Mammans räkning har jag gått ikring i vårt distrikt”.

Efter en sådan runda ute i distriktet, där Agnes mötte en usel och eländig

verklighet, tyckte hon det var nedslående att vara med om föreningens interna bråk uppe på Slottet om "riktiga småsaker". Agnes privata reservation till detta blir att "all denna offentlighet tycker jag förtager det *goda* man kan göra".

Avslutning

Samhällsförändringen antogs i den *första hypotesen* ha inverkat på relationen stat-samhälle. På den lokala allmänna fattigvården prövades, hur kategorierna offentligt och privat under påverkan av samhällstransformationen möttes och gick samman. Till följd av statens frånvaro när det gällde fattigvårdens grovgöra lämnades lokalsamhället åt sig självt och sökte i ett sådant läge lösa de uppkomna fattigvårdsproblemen genom att knyta samman allmänna och privata krafter. Några klara gränser mellan enskilt och offentligt i fråga om fattigvården kunde under sådana omständigheter inte upprätthållas. Detta gjorde det möjligt för den ekonomiskt sett oorganiserade fattigvården att med lätthet verka som ett slags gränsöverskridande institut.

Den sociala effekten av fattigvårdens dilemma blev att associationer uppkom för att stödja fattigvården. Den filantropiska barnavården hade tydliga ideologiska aspekter och konstaterades vara ett försök att skapa nationell samhörighet, vara ett klassharmonierande medel och bidra till arbetsflitens befrämjande.

Att en frivilligförening samlades kring dessa associationsvärderingar antogs i den *andra hypotesen* vara ett uttryck för en borgerlig offentlighet som tog det som sin uppgift att hjälpa till att fylla upp det gap som uppstått mellan stat och samhälle. Fruntimmersföreningen kom att stå lojal mot den statliga överheten, speciellt då på ett kungligt/drottningligt representativt plan. Och den var sammanfogad av människor, vilka utifrån olika utgångspunkter men med likartade bevekelsegrunder försökte stödja fattigvården i ett konstant nödläge, som vid denna tid på grund av fattighusskandalen var mer iögonenfallande än någonsin.

En kvinnlig filantropisk förening – ett specifikt nytillskott till associationsfloran – behandlades i den *tredje hypotesen* som en deloffentlighet. Kvinnornas utgångspunkter var privatsfärens kärna och en något utvidgad umgängeskrets. Kvinnornas insatser begränsades av deloffentlighetens relativt knappa resurser och kvinnornas rättsligt och ekonomiskt dåliga utgångsläge. Men i sina närmaste omgivningar kom kvinnorna att konfronteras med samma svårigheter och brister som fattigvården led av. I ett sådant läge fanns det vissa faktorer i privatsfären, där kvinnorna var rotade, som lätt kunde appliceras på den filantropiska verksamheten. Familj och fosterland som samhällsbevarande värden och kvinnor och barn som nya oprövade krafter framstod som det väsentliga i diskussionen kring filantropi och fattigvård. Omständigheterna kring föreningsbildandet tydde på att deloffentligheten så att säga preparerades för sitt framträdande i offentligheten. Vid föreningens uppkomst verkar den, med eller mot sin vilja, snabbt ha inordnats i ett inomoffentligt intressemonster.

Till sist behandlades ett antal brev och anteckningar av några deltagande kvinnor för att belysa den *fjärde hypotesen* angående kvinnors förhållningssätt i intimsfären till de händelser som skakade om Uppsalas fattigvård.

Där kunde tydligt konstateras att begreppen privat och offentligt även gomsyrade den mest intima kretsen. Problem som ansågs för svåra att lösa i offentlighetens värld föranledde representanten för fattigvårdsmyndigheten att använda sig av privata resurser. Fattigvårdens sorgebarn i offentligheten trängde ända in i Anna Lisa Geijers skrivkammare. Denna mobilisering fick i räddningshusinsamlingen en representativ effekt mer än ett faktiskt resultat. Räddningshustankens haveri syntes ha bidragit till just utformandet av en specifik Fruntimmersförening. Anna Lisa Geijer som ställde sig tvekande till räddningshusprojektet stod för en mer försiktig linje med åsikten att den filantropiska associationen helst skulle stödja och komplettera den för handen varande fattigvården. I Fruntimmersföreningen blev denna ståndpunkt realiserad.

Därmed har resonemangen lett tillbaka till den egentliga utgångspunkten, eftersom de fattigvårdsfrågor som ventilerades i Anna Lisas brev egentligen rörde sig om de stora samhällsproblemen. Fruntimmersföreningen belyser i ett *koncentrat* hur ett samhällsområde – fattigvården – på lokal nivå avspeglar samhällsförändringar. I en tid då staten ”fått *allt för mycket* på händerna”³⁵ försiggick i den överbelastade fattigvården i Uppsala en process där offentligt och privat smidigt smälte samman. Den borgerliga offentligheten kunde med hjälp av associationsandan särskilt tydligt manifesteras sin vilja att bygga broar mellan offentligt och privat inom fattigvården genom Fruntimmersföreningens bildande.

Fruntimmersföreningen liksom andra associationer med ett gemensamt syfte försökte föra upp de samhälleliga problemen på en högre nivå där uppfostandet och förbättrandet syftade till att bygga upp en ny nation, som bättre stämde överens med den alltmer framträngande kapitalismen. I Fruntimmersföreningen sattes hoppet till att en i offentligheten tämligen oprövad samhällskategori – kvinnorna – skulle kunna göra en sådan fostrande insats för de allra mest utsatta och värlösa – barnen.

NOTER

1. Denna undersökning är tillkommen i anslutning till det samnordiska forskningsprojektet Från association till massorganisation – samhällsförändringen och det moderna föreningsväsendets uppkomstskede i ett jämförande nordiskt perspektiv. Tidigare har publicerats: Torkel Jansson, *Adertonhundralets associationer* (1985), Hans Try, *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge* (1985), Niels Clemmensen, *Associationer og foreningsdannelse i Danmark ca. 1780–1880* (1987) och Torkel Jansson, *Argrarsamhällets förändring och landskommunal organisation – en konturteckning av 1800-talets Norden* (1987).
2. Se vidare Petersson, B, "Den farliga underklassen". *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå studies in the humanities, 53: Umeå, 1983) och Kjellén, A, "Den svenska opinionen inför det sociala läget 1846–48. En översikt I–II", *Historisk tidskrift* (1945). Om fattigvården hos Lindstedt, G, *Översikt av den svenska fattigvårdens historia intill kungl förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871* (Sthlm, 1915) och Oredsson, S, "Samhällelig eller enskild fattigvård? En linje i debatten inför 1871 års fattigvårdslagstiftning", *Scandia* (1971). Jansson, T, *Adertonhundralets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Studia Historica Upsaliensia, 139: Uppsala, 1985) s 40–48, 102–108.
3. Citaten från Montelius, A, "Fattigvården", *Sveriges land och folk vol 1* (Sthlm, 1915). Berg, P G, *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar, m m* (Sthlm, 1873) ger ytterligare uppgifter om floran av fruntimmersföreningar, som Ingrid Åberg i Uppsala håller på att undersöka.
4. Associationsandan framkommer på ett flertal ställen i "Fattigvårdsfrågan" hos Geijer, E G, *Samlade skrifter vol 8–9*, ed John Landquist (Sthlm, 1928–29). Denna samtida samhällsanalys har inspirerat Janssons forskning om *Adertonhundralets associationer* (1985).
5. *Jansson* (1985) s 12, 20.
6. Habermas, J, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962) sv övers (Lund, 1984) s 42. Det sistnämnda citatet från en habermastolkning hos Franzén, M & Sandstedt, E, *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige* (Studia Sociologica Upsaliensia, 17: Uppsala, 1981) s 107.
7. Primärkällorna till själva Fruntimmersföreningens verksamhet är föreningens eget arkiv i Uppsala landsarkiv och den tryckta *Berättelse och redovisning av direktionen över Fruntimmersföreningen i Upsala till befrämjande av en förbättrad barnavård 1845–1859* (Uppsala, 1846–1860).
8. Kahl, A, *Räddningshus, betraktade i förhållande till fängelser och fattiginrättningar* (Lund, 1843) s 8.
9. Fruntimmersföreningens protokoll 3.1 1845 (ULA).
10. Notisen i *Thorgny* 22.3 1845.
11. Detaljerade uppgifter om familjerna med föräldrarnas och barnens namn, ålder, omdömen och förslag till åtgärder finns i "Uppgifter av ledamöterna i Fruntimmersföreningens direktion den 14 april 1845 i anledning av de undersökningar, som av dem och deras biträdande ledmötter blivit anställd bland de fattiga föräldrarna och barnen inom deras distrikter; (sammandragna ur deras skriftligen upplästa rapporter)." Fattigvårdsstyrelsens arkiv, Uppsala stadsarkiv.

12. *Kongl Maj:ts befallningshavandes uti Upsala län till kongl maj:ti underdånighet avgivne femårsberättelse för åren 1843–47* (Sthlm, 1850) s 6, 16.
13. Lundh, H, *Det glömda Uppsala. Människor och händelser kring en kommunalreform för hundra år sedan* (Uppsala, 1963) s 18 och Lundh, H, *Uppsala under de dominerande landshövdingarnas tid. Bilder från åren 1786–1862* (Uppsala stads historia, 4: Uppsala, 1977) s 553, 556 f.
14. *Svensk författningssamling. Kongl Maj:ts nådiga förordning om socknestämmor i riket, 29 augusti 1843* (SFS 1843:27) se inledningen, § 5:1 och § 9:12.
15. Lundh (1977) s 546 f. Om hela sockenstämmoutvecklingen Lundh (1977) s 542–61.
16. Agardh, C A, *Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige, 1:2* (Karlstad, 1853) s 132.
17. Ledamöter till nya Fattigvårdsdirektionen valdes av sockenstämman 13.4 1845 (ULA). Presentation av direktionen i *Thorngny* 6.6 1845.
18. Uppgifterna hämtade från Uppsala Domkyrkoförsamlings arkiv, statistiska tabeller (ULA).
19. *Berättelse och redovisning* (1847) s 24.
20. Redan i första årsberättelsen (1846) s 13 f underströks arbetets stora värde för flit och ordning. Över 1 200 R:dr hade "såsom arbetsförtjänst /blivit/ spridda i armodets kojor".
21. Forsell, C af, *Statistik över Sverige grundad på offentliga handlingar* (Sthlm, 1844) s 410.
22. Hessler, C A, *Geijer som politiker II. Hans senare utveckling* (Sthlm, 1947) s 221. Jfr Meurling, P, *Geijer och Marx. Studier i Erik Gustaf Geijers sociala filosofi* (Sthlm 1983) s 33 som karakteriserar Geijers "socialism" som "borgerligt filantropisk".
23. Se landshövdingens femårsberättelse (1850) s 20 och Krämer, R von, *Mina levnadsminnen. Tecknade år 1866* (Sthlm, 1866) s 86 ff.
24. Lundh (1977) s 560.
25. Jansson (1985) s 80 ff för en intressant diskussion om "Ett nytt litterärt klimat i ett föränderligt samhälle".
26. Citatet från Geijer SS 8 (1928) s 414. Hos Johannesson, E, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880* (Nordiska museets Handlingar, 96: Sthlm, 1980) se särskilt kapitlet "Familj-fosterland-framsteg".
27. Om belöningar se Fruntimmersföreningens stadgar (1845) § 9:3 och *Berättelse och redovisning* (1846) s 6 f. Om böcker och bibliotek Fruntimmersföreningens protokoll 13.2 1846 och Tamm-Götling, M, "Skola och socialvård i Upsala i förra seklets mitt. Fruntimmersföreningen 100-årsjubilerar", *Uppsala Nya Tidnings julnummer* (1946) s 23.
28. Åström, S-E, "När 1840-talets herrskapsfruar upptäckte proletariatet", (1948) *Finsk tidskrift* (1956) s 62.
29. Detta förhållande påpekas av Prochaska, F K, *Women and philanthropy in nineteenth-century England* (Oxford, 1980) s 225 f. Jfr Hamilton Geete, A, *I Solnedgången II 1845–46* (Sthlm, 1918) s 125 ff.
30. *Berättelse och redovisning* (1846) s 8 och (1847) s 21. I det följande hämtas uppgifterna om verksamheten från årsberättelserna.
31. Prinsessan Eugénias småbarnsskolas protokoll 20.10 1846 (Uppsala stadsarkiv).
32. Sandin, B, "Familjen, gatan, fabriken eller skolan? Miljöer för stadsbarn i Sverige i ett historiskt perspektiv", *Barn i tid och rum* (Malmö, 1984) s 114.
33. Jansson (1985) s 227 ff.

34. Brev från Anna Lisa Geijer till Malla Silfverstolpe i Geijer-Hamiltonska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek. Brev från Agnes Geijer till Adolf Hamilton i Jan Stiernstedts privata ägo. Malla Silfverstolpes memoarer och dagböcker. Supplement till brev, dagböcker, läseanteckningar m m 1843–1851. Mikrofilm, rulle 7, Uppsala universitetsbibliotek.
35. Geijer SS 8 (1928) s 480.